

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Sandžaka – glavne značajke

Jedno od područnih vijeća Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije bilo je i Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Sandžaka (ZAVNOS), osnovano 20. studenoga 1943. u Pljevljima. Za razliku od svih ostalih takvih vijeća, ZAVNOS je ukinut krajem ožujka 1945. kada je pobjeda NOP-a bila posve očita. Nakon toga je u historiografiji ZAVNOS bio uglavnom prešućivan što je rezultiralo i iznimno malim brojem objavljenih radova o njegovu djelovanju. Međutim, i iz tih oskudnih podataka vidljivi su datum njegova osnutka i raspuštanja, imena njegovih čelnih osoba na čelu s predsjednikom Izvršnog odbora Sretenom Vukosavljevićem, njegove glavne zadaće – opskrba hranom pripadnika Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) i organizacija civilnoga saniteta.

Ključne riječi: Komunistička partija Jugoslavije, Narodnooslobodilački pokret, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Sandžaka, Drugi korpus Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru i Boku, Sandžak, Srbija, Crna Gora

Uvod

Tijekom 1943. godine utjecaj Narodnooslobodilačkoga pokreta (NOP), vojno-političkog pokreta pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), znatno je porastao. Rast utjecaja NOP-a očitovao se kroz osnivanje pokrajinskih tijela vlasti koja su nazivana “zemaljska antifašistička vijeća”. Ta su tijela osnivana na područjima kojima je KPJ nakon završetka rata, odnosno očekivane pobjede, planirala dati političko-upravnu autonomiju u sastavu jugoslavenske države. Jedno od vijeća osnovanih u tom razdoblju jest i Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Sandžaka (ZAVNOS),

koje se u sačuvanim dokumentima KPJ i NOP spominjalo uglavnom u skraćenom obliku kao “ZAVNO Sandžaka”¹ ili “ZAVNOS”.²

U povijesnom smislu, Sandžak je bio naziv za autonomno područje između Srbije i Crne Gore koje je u razdoblju Osmanskoga carstva imalo upravnu autonomiju.³ S obzirom na to, kao i na činjenicu da je i post-osmanska Turska zadržala visok stupanj društvenog utjecaja nad muslimanima s područja bivše Jugoslavije,⁴ upravno-politička autonomija Sandžaka bila je u skladu s interesima muslimana toga kraja. Iako su na zadnjem popisu stanovništva prije Drugoga svjetskog rata, onom iz 1931, muslimani na sandžačkom području predstavljali relativnu manjinu u odnosu na većinske pravoslavce u omjeru 44 % prema 56 %, ⁵ konstituiranje Sandžaka u zasebnu administrativnu cjelinu bilo je u muslimanskom interesu jer bi na taj način muslimani tog kraja ostvarili upravnu a time i političku cjelovitost. Alternativa tome, s obzirom na razvoj političkih prilika bila je administrativna podjela toga područja na Srbiju i Crnu Goru, odnosno upravno (administrativno-teritorijalno) a time i političko razdvajanje muslimanskog stanovništva toga kraja.

Odlukom vodstva NOP-a krajem rata upravo se to i dogodilo, a usporedno s tom odlukom raspušten je ZAVNOS na sjednici u Novom Pazaru, održanom 29. ožujka 1945.⁶ Politička pozadina toga događaja vidljiva je iz činjenice da je raspuštanju ZAVNOS-a prethodilo pismo koje je vodstvu toga tijela uputilo Predsjedništvo AVNOJ-a dana 21. veljače 1945. s porukom kako “nije bilo pravilno što je u Sandžaku obrazovano Zemaljsko vijeće”. Također, u tom istom pismu ZAVNOS-u je naredeno da do 15. ožujka 1945. organizira sjednicu na kojoj bi se usvojila odluka o podjeli Sandžaka “uzimajući za osnovu granicu između Srbije i Crne Gore kako je ona bila utvrđena posle Balkanskog rata u 1912. godini”.⁷ Provedba ove zapovijedi, po svemu sudeći, nije prošla bez otpora. Otpor dijela vodstva ZAVNOS-a spomenutoj zapovijedi Predsjedništva AVNOJ-a logički se nazire po tome što među potpisnicima odluke o samoraspuštanju ZAVNOS-a nije bilo potpisa predsjednika njegova Izvršnog odbora, Sretena Vukosavljevića, kako to jasno proizlazi iz zapisnika s te sjednice, kao i iz činjenice da je ta sjednica ZAVNOS-a održana sa zakašnjenjem od puna dva tjedna u odnosu na

1 Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 20, Beograd 1984, 164; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (dalje: ZNOR), II/13, Beograd 1982, 438.

2 Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost: tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1986, 88-91; ZNOR, IX/6, Beograd 1975, 706.

3 Bogdan Gledović, „Sandžak“, *Vojna enciklopedija*, 8, 1974, 335

4 U svome izvješću od 27. ožujka 1944, Randolph Churchill napisao je kako “su svi muslimani ovdje pod jakim utjecajem Turaka”. Dušan Biber, *Tito – Churchill: Strogo tajno*, Zagreb 1981, 134.

5 Prema tome popisu, na tom području tada je živjelo 204.068 osoba. Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990, 105, bilj. 121.

6 Slobodan Nešović, *Stvaranje Nove Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1981, 589-590; B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija*, 620-621.

7 B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, 151-152.

rok koji je Predsjedništvo AVNOJ-a odredilo.⁸ Nakon što je ZAVNOS donio odluku o samoraspuštanju i diobi svoga područja između Srbije i Crne Gore, AVNOJ je na svojem trećem zasjedanju, održanom u Beogradu 10. kolovoza 1945, te odluke formalizirao, odnosno potvrdio.⁹ Ovim događajem je tema teritorijalne autonomije Sandžaka u vodstvu KPJ smatrana riješenom.

U socijalističkoj Jugoslaviji djelatnost ZAVNOS-a je bila uglavnom prešućena, a razlozi koji su doveli do njegova ukinuća nisu nikada objašnjeni. Zacrtani politički smjer slijedila je i historiografija budući da su neki njezini vodeći predstavnici bili ujedno i aktivni sudionici rata (na strani NOP-a).¹⁰

Stoga je cilj ovoga rada popuniti tu prazninu – objasniti konkretan karakter Zemaljskog antifašističkog vijeće narodnoga oslobođenja Sandžaka, odnosno kako je nastalo, na koji način je djelovalo, te zašto i kako je ukinuto.

Povijesne kontroverze oko ZAVNOS-a

ZAVNOS je osnovan 20. studenoga 1943. u Pljevljima kao vrhovno političko tijelo Sandžaka u okviru NOP-a.¹¹ Njegovo je djelovanje od samoga početka obilježeno politički obojenim tenzijama što je razvidno iz dokumenata KPJ i NOP-a objavljenih u razdoblju Jugoslavije. Prva takva tenzija zabilježena je početkom 1944, kada je Izvršni odbor Zemaljskoga antifašističkog vijeća za Crnu Goru i Boku (ZAVNOCGiB) u letku tiskanom 3. siječnja 1944. napisao da će Sandžak biti u istoj “federalnoj jedinici” odnosno republici kao i Crna Gora.¹² Letak takvog sadržaja, osim u vodstvu ZAVNOS-a, izazvao je nezadovoljstvo i u glavnom tijelu KPJ za sandžačko područje, Oblasnom komitetu KPJ za Sandžak, čije je vodstvo zbog toga pisanim putem prosvjedovalo Centralnom komitetu KPJ.¹³ U svrhu smirivanja napetosti, Centralni komitet KPJ je Oblasnom komitetu KPJ za Sandžak, u pismu od 31. ožujka te godine, sadržaj spornog letka nazvao “nepromišljenim korakom”, dok je za položaj Sandžaka izričito naveo da će biti posljedica odluke “njegovih slobodno izabраниh predstavnika”,¹⁴ što se odnosilo na članove ZAVNOS-a.

8 Slobodan Nešović, *Stvaranje Nove Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1981, 589-590; B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija*, 620-621.

9 Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji: Historijat od osnutka zajedničke države do danas*, Zagreb 1968, 545.

10 Neposredna potvrda ovoga jest činjenica da je najozbiljnija studija o ZAVNOS-u koja obuhvaća i povijesnu analizu rada toga tijela i donosi do tada neobjavljene dokumente o njegovu radu objavljena tek 1992, odnosno nakon sloma socijalističke Jugoslavije. Zoran Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka 1943-1945. godine*, Beograd 1992.

11 Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata*, Beograd 1985, 621.

12 Z. Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka*, 69.

13 ZNOR, IX/5, Beograd 1969, 248: PK KPJ za Crnu Goru CK-u KPJ od 1. 2. 1944.

14 J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 19, Beograd 1984, 284.

Prije nego što je Centralni komitet KPJ poslao pismo Oblasnom komitetu KPJ za Sandžak, od sadržaja spornog letka distancirao se Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru i Boku, odnosno njegov tajnik (sekretar) Blažo Jovanović. U pismu od 1. veljače 1944. upućenom CK KPJ, sporni dio letka nazvao je “nepravilnošću” i “pogreškom”, ali i “našom greškom”, odnosno greškom komiteta kojega je on vodio.¹⁵ Sadržaj Jovanovićeva pisma upućenog CK KPJ bio je karakterističan za takozvanu “partijsku samokritiku” koja se prakticirala u KPJ. S obzirom na odnose koji su vladali u vodstvu KPJ, očito je da Jovanović zasigurno ne bi napisao pismo takvoga sadržaja da nije smatrao kako je CK KPJ dosljedni zagovornik stajališta prema kojem bi Sandžak trebao biti upravna cjelina s određenom vrstom autonomije. Promatrano na taj način, Jovanovićevo pismo posredan je dokaz da je CK KPJ početkom 1944. inzistirao na autonomiji Sandžaka i da se protivio svim suprotstavljenim političkim inicijativama.

Osim toga pisma, postoje još dva poznata pisana izvora iz kojih se jasno nazire stav vrha KPJ prema pitanju poslijeratnoga uređenja Sandžaka na prijelazu iz 1943. u 1944. godinu. To su “Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu”, donesena na drugom zasjedanju AVNOJ-a 29. studenoga 1943, i brošura “Borba naroda porobljene Jugoslavije”, čiji je autor bio Josip Broz Tito, čelna osoba KPJ i NOP-a.

U odluci s drugog zasjedanja AVNOJ-a ZAVNOS je izričito definiran u njezinoj trećoj točki:

“U skladu s takvom federativnom izgradnjom Jugoslavije, koja se temelji na najpunijim demokratskim pravima, jeste činjenica da već sada, u vreme narodnooslobodilačkog rata, osnovne organe narodne vlasti kod pojedinih naroda Jugoslavije predstavljaju narodnooslobodilački odbori i zemaljska antifašistička veća narodnog oslobođenja (Glavni narodnooslobodilački odbor Srbije, Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Hrvatske, Slovenski narodnooslobodilački odbor, Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke, Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Sandžaka, Inicijativni organ za Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Makedonije) i da je Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko telo naroda Jugoslavije i vrhovni predstavnik suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao celine.”¹⁶

U Titovoj brošuri riječ “ZAVNOS” se izrijeком ne navodi, ali se spominje vijeće za Sandžak u kontekstu ostalih područnih vijeća:

“Pored Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije stvorena je još 1941. godine Osvobodilna fronta Slovenije, koja je za Sloveniju imala funkcije istog karaktera kao Antifašističko vijeće za cijelu Jugoslaviju. U proljeće 1943. godine stvoreno je Zemaljsko antifašističko vijeće Hrvatske. U drugoj polovini iste godine stvoreno je Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, vijeća za Crnu Goru, za

15 ZNOR, IX/5, 248: PK KPJ za Crnu Goru i Boku CK-u KPJ od 1. 2. 1944.

16 J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 17, Beograd 1984, 296; F. Čulinović, *Dokumenti*, 498; S. Nešović, *Stvaranje Nove Jugoslavije*, 228.

Sandžak, itd. U isto vrijeme stvarani su na čitavoj teritoriji Srbije narodnooslobodilački odbori, a kao centralni organ stvoren je Pokrajinski narodnooslobodilački odbor.¹⁷

Uzevši u obzir navedeno, može se zaključiti kako je vodstvo NOP-a tijekom 1943. i 1944. zauzelo načelno stajalište o poslijeratnoj upravnoj autonomiji Sandžaka koje je vrlo jasno formulirano u nekoliko iznimno važnih dokumenata, poput citirane Titove brošure, ali i nekoliko internih partijskih pisama. Godinu dana kasnije, međutim, uslijedila je drastična promjena s potpunim odstupanjem od prethodnog stajališta o Sandžaku.

Bit toga obrata svodio se na podjelu Sandžaka između Srbije i Crne Gore pri čemu je veći dio sandžačkog područja pripojen Srbiji, dok su u sastav Crne Gore ušli samo Bijelo Polje i Pljevlja.¹⁸ Tako provedena podjela Sandžaka bila je suprotna ne samo ciljevima ZAVNOS-a, nego i jasno izraženim interesima vodstva ZAVNOCGiB-a koje je pretendiralo na čitavo područje Sandžaka uklopljeno u crnogorsku republiku. Evidentno je, dakle, kako je opisana podjela Sandžaka koristila interesima Srbije, odnosno utjecajnim krugovima KPJ s toga područja.

Analizirajući političke tenzije u vodstvu NOP-a oko ZAVNOS-a, može se zaključiti kako je u nepunih godinu dana stajalište vrha KPJ glede autonomije Sandžaka doživjelo potpuni zaokret, što je osobito razvidno iz raspuštanja ZAVNOS-a i podjele Sandžaka između Srbije i Crne Gore.

Glavne zadaće ZAVNOS-a

Nakon raspuštanja ZAVNOS-a njegova je djelatnost u historiografskim radovima uglavnom prešućena te osim nekoliko bibliografskih jedinica u zbornicima dokumenata, o njegovu postojanju gotovo da i nije bilo podataka. Međutim, i ti bibliografski podaci bili su ponekad očito netočni. Primjerice, u ediciji sabranih djela Josipa Broza Tita, važnom izvoru za rekonstrukciju razvoja NOP-a, uredništvo je u nekoliko svezaka zabilježilo očite netočnosti. Skraćenica ZAVNOS-a pogrešno je navedena kao "AVNOS",¹⁹ dok je za sjednicu ZAVNOS-a na kojoj je donesena odluka o njegovu raspuštanju naveden netočan datum – 25. umjesto 29. ožujka 1945.²⁰

Drugi očit primjer prešućivanja ZAVNOS-a jest okolnost da je u čitavom nizu edicija zbornika dokumenata koji su publicirani u socijalističkoj Jugoslaviji objavljen vrlo mali broj ZAVNOS-ovih dokumenata ili dokumenata ostalih tijela NOP-a u kojima se spominje ZAVNOS.

17 J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 19, 184.

18 B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija*, 620-621.

19 J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 21, Beograd 1985, 404.

20 Isto, tom 19, 348, bilj. 486.

U različitim jugoslavenskim zbornicima dokumenata objavljeno je ukupno pet dokumenata ZAVNOS-a. To su “Rezolucija o osnivanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Sandžaka”, “Rezolucija o organizaciji Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Sandžaka” i “Proglaš ZAVNO Sandžaka”, napisani prilikom osnutka ZAVNOS-a,²¹ te “Odluka ZAVNO Sandžaka o raspuštanju”,²² kojom je formaliziran prestanak rada ZAVNOS-a. Uz navedene dokumente ZAVNOS-a, u jugoslavenskim je zbornicima dokumenata objavljen samo jedan njegov dokument iz kojeg bi se mogao nazrijeti ZAVNOS-ov način rada. Riječ je o izvješću predsjednika Izvršnog odbora ZAVNOS-a Sretena Vukosavljevića upućenom Predsjedništvu AVNOJ-a. Dokument je napisan dana 5. veljače 1944. u Bijelom Polju.²³

Potpuniji uvid u rad ZAVNOS-a odnosno njegova Izvršnog odbora moguće je donijeti tek pregledom dokumenata objavljenih u knjizi povjesničara Zorana Lakića *Partizanska autonomija Sandžaka 1943-1945. godine* iz 1992. Među dokumentima ZAVNOS-a u toj je knjizi objavljen dopis njegova Izvršnog odbora od 7. ožujka 1945. Taj je dopis za opći dojam o radu ZAVNOS-a značajan prvenstveno zato što ima redni broj. Uzevši u obzir da je redni broj toga dopisa 321,²⁴ kao i činjenicu da je ZAVNOS nedugo zatim raspušten, može se zaključiti kako je Izvršni odbor ZAVNOS-a u razdoblju svoga djelovanja donio više od tri stotine akata. Radilo se o dopisima, izvješćima i različitim vrstama zapovijedi nižim tijelima vlasti.

Uz dokumente objavljene u knjizi Zorana Lakića, jedan od rijetkih dokumenata objavljenih u razdoblju socijalističke Jugoslavije koji predstavlja iznimno važan izvor za razumijevanje uvjeta rada Izvršnog odbora ZAVNOS-a jest zapovijed Josipa Broza Tita vodstvu baze Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) u Bariju 6. kolovoza 1944. Dokument je objavljen u dvadeset i drugom svesku (tomu) *Sabranih djela Josipa Broza Tita* a za ovu temu značajan je prvenstveno zbog odluke da se pošalje “2 000 000 lira Izvr[šnom] odboru [ZAVNO] Sandžaka”.²⁵ Ovaj citat je značajan jer je najočitiji pokazatelj da je funkcija ZAVNOS-a bila stvarna a ne tek deklarativna, jer u suprotnom toliki novčani iznos ne bi bio usmjeren njezinom Izvršnom odboru.

Osim najosnovnijih podataka o načinu rada ZAVNOS-a, iz dostupnih dokumenata moguće je utvrditi identitet osoba koje su upravljale radom ZAVNOS-a, odnosno njegovim Izvršnim odborom. Iz tih dokumenata vidljivo je kako Sreten Vukosavljević, usprkos tome što je sve do njegova raspuštanja zadržao funkciju predsjednika ZAVNOS-a, od kraja lipnja 1944. nije upravljao radom ZAVNOS-a. Pisani izvor koji na to upućuje je Titova poruka Izvršnom odboru ZAVNOS-a od 20. lipnja 1944. U toj je poruci naređeno da “predsjednik Sreten Vukosavljević (...) preda posao svome zamjeniku”

21 Leon Geršković, *Dokumenti o razvoju narodne vlasti*, Beograd 1948, 215-225.

22 S. Nešović, *Stvaranje Nove Jugoslavije*, 589-590; B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija*, 540, 620-621.

23 B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, 88-91.

24 Z. Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka*, 199-200.

25 J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 22, Beograd 1986, 37.

i dođe “k nama”,²⁶ odnosno na otok Vis.²⁷ Iz sačuvanih izvora može se zaključiti kako je od tada radom ZAVNOS-a upravljao Dušan Ivović, drugi potpredsjednik ZAVNOS-ova Izvršnog odbora,²⁸ za što su glavni argument sačuvani dokumenti ZAVNOS-a čiji je jedini odnosno najviše rangirani potpisnik bio Ivović. Radi se o ukupno dvanaest dokumenata u razdoblju od 25. srpnja 1944. do 6. ožujka 1945.²⁹

Dostupni dokumenti otkrivaju da je prvi potpredsjednik ZAVNOS-ova Izvršnog odbora bio Murat Šećeragić. Najpoznatija odluka koju je on supotpisao jest dokument o raspuštanju ZAVNOS-a.³⁰ Unatoč tome što je u hijerarhiji Izvršnog odbora ZAVNOS-a Šećeragić bio prvi potpredsjednik a Ivović drugi potpredsjednik, značajniji Ivovićev utjecaj, osim činjenice da je potpisao veći broj sačuvanih odluka toga tijela, razabire se iz sadržaja dopisa koji je Tito uputio vodstvu Drugog korpusa NOVJ 13. srpnja 1944. U tom dopisu uputio je zahtjev vodstvu toga korpusa da u njegovo ime javi “ZAVNO-u Sandžaka da odobravam drugu potpredsjedniku Muratu efendiji Šećeragiću potrebno mu liječenje u Italiji”.³¹

Na osnovi ovoga citata može se zaključiti kako je Šećeragićev utjecaj bio znatno slabiji od Ivovićeve jer se Šećeragić vjerojatno od kraja srpnja 1944. nije nalazio na području koje su nadzirala ZAVNOS-ova tijela, nego je boravio u Italiji.

Dostupni dokumenti objavljeni u navedenim publikacijama uz čelne ličnosti ZAVNOS-a otkrivaju i djelokrug njegova rada. Iz raspoloživih izvora je razvidno da je ZAVNOS imao pet zadaća: ustroj sudstva, tiskanje vlastitoga službenog glasila, mobilizaciju stanovništva na području Sandžaka u postrojbe NOVJ kao i ishranu tih postrojbu, te organizaciju civilnog saniteta.

Prva od navedenih zadaća ZAVNOS-a uočljiva je iz dokumenata objavljenih u knjizi Zorana Lakića *Partizanska autonomija Sandžaka*. Najvažniji dokument o ovoj zadaći je “Pravilnik o osnivanju i ustrojstvu Privremenog sudskog savjeta pri Izvršnom odboru Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Sandžaka”. Pravilnik ima pet točaka a u njegovom uvodnom dijelu navedeno je kako ga je Izvršni odbor ZAVNOS-a donio na svojoj sjednici održanoj 10. rujna 1944.³²

Osim iz ovoga pravilnika, spomenuta zadaća ZAVNOS-a vidljiva je i iz dvaju dokumenata njegova Izvršnog odbora od 25. srpnja 1944. u kojima je reguliran osnutak “Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača” na

26 Isto, tom 20, 164.

27 Isto, tom 20, 299, bilj. 274.

28 Ivovićeve funkcija, kao i imena ostalih članova Izvršnog odbora ZAVNOS-a, vidljivi su iz zapisnika sjednice ZAVNOS-a na kojoj je donesena o raspuštanju toga tijela. U tom dokumentu kao članovi toga tijela navedeni su Miloje Dobrašinić, Jakša Bogdanović, Mišo Pavićević, Edib Hasanagić, Marinko Golubović i Živko Žižić. B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija*, 621.

29 Z. Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka*, 194-195, 200-201, 229-230, 233, 236-239, 248-252, 257-258.

30 B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija*, 621.

31 J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 21, 130; ZNOR, II/13, 438.

32 Z. Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka*, 200-201.

području Sandžaka.³³ Kronološki prvi dokument iz kojega se može zaključiti kako je Izvršni odbor ZAVNOS-a bio nadležan za ustroj pravosuđa datira još od 18. siječnja 1944. Naime, toga je datuma to tijelo donijelo odluku da se džematski imam iz Bijeloga Polja Mustafa Gušmirović imenuje vršiteljem dužnosti šerijatskog suca u tom mjestu.³⁴ Navedena odluka jasan je pokazatelj da je ZAVNOS na području koje se nalazilo pod njegovim nadzorom upravljao tamošnjim sudovima, kao i da nije dovodio u pitanje njihov (šerijatski) karakter – naslijeđen iz prethodnog razdoblja.

Druga navedena zadaća ZAVNOS-a vidljiva je iz izvješća koje je politički komesar 6. bosanske brigade Relja Lukić uputio političkom komesaru 17. istočno-bosanske divizije NOVJ 6. srpnja 1944. U tom dokumentu navedeno je kako je pripadnicima 6. bosanske brigade, nakon dolaska te postrojbe na područje Pljevalja, dijeljen “Glas Sandžaka”, odnosno novine za koje je uredništvo zbornika dokumenata navelo da je bio “list Zemaljskog antifašističkog veća narodnog oslobođenja Sandžaka”.³⁵ Ovaj podatak značajan je iz razloga što dijeljenja takvog materijala pripadnicima postrojbe čije je matično područje istočna Bosna nije bio akt gostoprimstva, nego jasna manifestacija političke moći. Drugim riječima, podatak zabilježen u izvješću 6. bosanske brigade neposredna je potvrda da je ZAVNOS imao svoje službeno glasilo i da je to glasilo dijeljeno na području na kojima su djelovala tijela ZAVNOS-a.

U knjizi Zorana Lakića *Partizanska autonomija Sandžaka* nalaze se detaljniji podaci o novinama “Glas Sandžaka”. Te su novine izašle u tri broja, pri čemu je prvi broj objavljen 15. lipnja 1944, prvi dvobroj 7. kolovoza 1944. a drugi dvobroj 25. prosinca 1944.³⁶ S obzirom na to da je ZAVNOS osnovan 20. studenoga 1943, a da je prvi broj njegova službenoga glasila tiskan tek sredinom lipnja iduće, 1944, očito je kako u provedbi ove zadaće vodstvo ZAVNOS-a nije bilo naročito uspješno.

Treća zadaća ZAVNOS-a bila je mobilizacija stanovništva Sandžaka u postrojbe NOVJ. Nadležnost ZAVNOS-a i za ovo pitanje proizlazi iz dopisa njegova Izvršnog odbora upućenog vodstvu Drugoga korpusa NOVJ 10. kolovoza 1944, u kojem se navodi da je ZAVNOS organizirao “akciju da na teritoriji Sandžaka u najkraće vreme formira još jednu brigadu boraca, kao i da izvrši popunjavanje III i IV brigade sa novim borcima”.³⁷ Za razumijevanje uloge ZAVNOS-a u provedbi ove zadaće važno je naglasiti kako je za provedbu mobilizacije i formiranje brigada bio zadužen Glavni štab za Sandžak. Uloga toga tijela u ovim aktivnostima vidljiva je iz izvješća zamjenika političkog komesara Glavnog štaba za Sandžak Komnena Cerovića Centralnom

33 U tim dokumentima definirano je da je predsjednik te komisije pukovnik NOVJ Nikica Knežević, a njezini članovi Stevo Čuković, Predrag Vlasonjić, Mićo Zorić, Ahmo Bajrović, Komnen Cerović, Miljko Starčević i Hilmija Hasanagić. Isto, 194-195.

34 Kao razlog donošenja te odluke, navedeno je kako je prethodni šerijatski sudac Haruk Lemežević preminuo. Isto, 120.

35 ZNOR, IX/6, Beograd 1975, 543.

36 Z. Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka*, 66, 333-405.

37 Isto, 199.

komitetu KPJ od 5. veljače 1944.³⁸ Međutim, budući da se u provedbi te zadaće Glavni štab za Sandžak nije pokazao naročito uspješnim, što je vidljivo iz činjenice da je od svoga formiranja uspio ustrojiti samo jednu brigadu,³⁹ donesena je odluka o njegovu ukidanju dana 8. travnja 1944.⁴⁰ Nakon što je Glavni štab za Sandžak rasformiran, njegovu ulogu preuzeo je ZAVNOS.

I prije ukidanja Glavnog štaba za Sandžak, jedna od zadaća ZAVNOS-a bila je usko vezana uz aktivnost vojske. Naime, radilo se o organizaciji ishrane pripadnika NOVJ na području Sandžaka. Bila je to četvrta zadaća koju je imao ZAVNOS tijekom 1944. godine. Uloga ZAVNOS-a u provedbi spomenute zadaće vidljiva je iz zapovijedi Drugog korpusa NOVJ 37. sandžačkoj diviziji od 1. ožujka 1944. U toj se zapovijedi ZAVNOS izričito spominje: "Po pitanju ishrane jedinica [politički] komesar divizije će održavati stalnu vezu sa ZAVNOS-om i regulisati način ishrane tako da operativne jedinice dobijaju sljedovanja od pozadinskih vlasti, te da operativne jedinice ne vrše niti konfiskacije niti rekvizicije."⁴¹ Iz citiranog dijela dokumenta vidljivo je kako je svrha zapovijedi za čiju su provedbu bili zaduženi politički komesar 37. divizije i vodstvo ZAVNOS-a bila spriječiti samovoljno oduzimanje imovine civilnom stanovništvu s toga područja. Iz dostupnih izvora vidljivo je kako je u vrijeme nastanka te zapovijedi politički komesar 37. sandžačke divizije bio Milo Jovičević.⁴² Iz Jovičevićeve biografije vidljivo je da je preživio rat te je u socijalističkoj Jugoslaviji obnašao mnoge važne dužnosti od kojih je prva i najznačajnija bila voditelj personalne službe Predsjedništva Vlade Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ).⁴³ Logikom svoga položaja Jovičević je bio u stalnoj komunikaciji s čelnim ličnostima ZAVNOS-a te je upravo on bio neposredni svjedok djelatnosti ZAVNOS-a po pitanju prehrane.

Peta zadaća ZAVNOS-a u tom razdoblju bila je organizacija civilnog saniteta. Dokaz za to je zapovijed Drugog korpusa NOVJ od 3. ožujka 1944. pod br. 187. upućena čitavom nizu ustanova operativno podređenima tom korpusu, pri čemu je kao jedna od njih naveden i ZAVNOS. U toj zapovijedi navodi se sljedeće:

"Organizaciju civilnog saniteta izvršiće sam Zdravstveni otsjek ZAVNO C. Gore i Boke, odnosno Sandžaka, a za teritoriju Hercegovine u duhu ovoga izvršiće ovu organizaciju Sanitetski otsjek Štaba XXIX divizije. Potreban broj ljekara – prema mogućnostima – staviće na raspoloženje civilnom sanitetu šef Sanitetskog otsjeka ovoga Štaba. Aparat

38 ZNOR, IX/5, 315-316: Glavni štab za Sandžak CK-u KPJ 5. 2. 1944.

39 Glavni štab za Sandžak ustrojen je odlukom Vrhovnoga štaba NOVJ približno dvadeset dana prije ZAVNOS-a. U razdoblju svoga postojanja od približno pet mjeseci formirao je samo 4. sandžačku brigadu. ZNOR, II/11, Beograd 1963, 14-15: Vrhovni štab Drugom korpusu 1. 11. 1943; Z. Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka*, 125; B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavenski federalizam*, 90.

40 ZNOR II/12, Beograd 1971, 461: Vrhovni štab Drugom korpusu 8. 4. 1944.

41 ZNOR, III/7, Beograd 1955, 197.

42 Isto, 193.

43 „Milo Jovičević“, *Jugoslavenski savremenici – Ko je ko u Jugoslaviji*, 1970, 422-423; Milutin Pejanović, „Milo Jovičević“, *Vojna enciklopedija*, 4, 1972, 77.

civilnog saniteta je u tijesnoj vezi sa sanitetom Korpusne vojne oblasti, kako je to navedeno pod II.”⁴⁴

U točki II iste zapovijedi navedeno je kako čitavim zdravstvenim radom rukovodi sanitet Korpusne vojne oblasti odnosno “Sanitetski odsjek” te oblasti kojim su neposredno podređeni “sanitetski odsjeci komandi područja” “pri I komandi područja u Šavniku”, “pri II komandi područja u Bioču”, “pri III komandi područja u Beranama” i “pri IV komandi područja u Bijelom Polju”.⁴⁵

Ova zapovijed Drugog korpusa NOVJ važna je jer je u njoj zabilježen podatak da je ZAVNOS imao svoj zdravstveni odsjek koji je neposredno surađivao sa sanitetskim odsjekom toga korpusa, odnosno po svemu sudeći s njegovim sanitetskim odsjekom “pri IV komandi područja u Bijelom Polju”, jer se od sva četiri navedena mjesta (Šavnik, Bioče, Berane i Bijelo Polje) samo Bijelo Polje nalazi na području Sandžaka.

Osim kao dokaz da je ZAVNOS imao svoj zdravstveni odsjek, citirani dokument Drugog korpusa NOVJ značajan je i po tome što se u njemu navode pojmovi “teritorija Korpusne oblasti”, “teritorija Crne Gore i Boke”, “teritorija Hercegovine” i “teritorija Sandžaka”,⁴⁶ što znači da su autori dokumenta Sandžak smatrali ne samo zemljopisnim pojmom, nego samostalnom administrativnom cjelinom unutar svoga sustava vlasti, a time posredno i političkim subjektom.⁴⁷ U skladu s time, iz sadržaja ovoga dokumenta očito je kako je ZAVNOS imao precizno definiran teritorij na kojemu su djelovala njegova tijela vlasti a ne tijela vlasti drugih zemaljskih vijeća NOP-a.

Osim iz ovoga dokumenta, granice tog teritorija u razdoblju 1944. uočljive su iz još dva objavljena pisana izvora. Prvi od ta dva izvora, osim zbog svoga sadržaja, značajan je zato što je objavljen tijekom socijalističke Jugoslavije, odnosno u razdoblju kada se utjecaj ZAVNOS-a uglavnom prešućivao. U ovom slučaju radi se o izvješću koje je pomoćnik političkog komesara 5. crnogorske brigade Vuko Tmušić uputio Centralnom komitetu KPJ 22. srpnja 1944. U izvješću je Tmušić naveo kako su loši postupci (“greške”) pripadnika njegove postrojbe prema stanovništvu Rožaja, Sjenice i Mojkovca rješavani “od strane ZAVNOS-a, preko Štaba Divizije”.⁴⁸ S obzirom na to da je 5. crnogorska brigada tada djelovala u sastavu 3. crnogorske divizije NOVJ,⁴⁹ citat iz ovoga izvješća se odnosi na vodstvo te divizije. Iako iz dostupnih podataka nije jasno na koji način su tijela ZAVNOS-a taj problem pokušala riješiti, ovo izvješće je važno prvenstveno zato što ono predstavlja neposredan dokaz da je utjecaj ZAVNOS-a bio prisutan i na području Rožaja, Sjenice i Mojkovca.

44 ZNOR, III/7, 213.

45 Isto, 212.

46 Isto, 213.

47 Dokument su potpisali Peko Dapčević i šef Sanitetskog odsjeka Drugoga korpusa NOVJ dr. Vojislav Dulić. Isto, 214, bilj. 2.

48 ZNOR, IX/6, 706.

49 Isto, 679: 3. crnogorska divizija CK-u KPJ 21. 7. 1944.

Uz citirano izvješće 5. crnogorske brigade, sadržajno sličan dokument je zapovijed koju je Izvršni odbor ZAVNOS-a uputio Sreskom narodnooslobodilačkom odboru za Novu Varoš 4. listopada 1944. Za definiranje područja u kojima je do kraja 1944. bila prisutna vlast ZAVNOS-a ova zapovijed je iznimno značajna jer je u njoj zabilježeno kako se Izvršni odbor ZAVNOS-a tada nalazio u Novoj Varoši,⁵⁰ što znači da je to mjesto početkom listopada 1944. bilo središte ZAVNOS-ova teritorija.

Uzevši u obzir navedeno, očito je da je tijekom 1944. ZAVNOS imao precizno određen prostor djelovanja i da je na tom prostoru imao pet zadaća: propagandnu ulogu posredstvom tiskanja vlastitoga službenog glasila, organizaciju pravosudnih tijela, mobilizaciju stanovništva Sandžaka u NOVJ i ustrojstvo novih brigada NOVJ, zatim ishranu pripadnika NOVJ te ustroj civilnog saniteta. Sve navedene dužnosti tijela ZAVNOS-a provodila su u suradnji s postrojbama NOVJ od kojih je jednoj, 37. sandžačkoj diviziji, Sandžak bio matično područje, dok su druge dvije, 3. crnogorska divizija i 17. istočno-bosanska divizija, na prostor Sandžaka došle zbog razvoja vojnih prilika.

Kontekst osnutka ZAVNOS-a

U dosadašnjim malobrojnim historiografskim podacima o ZAVNOS-u autori su se usmjerili uglavnom na dva aspekta ZAVNOS-a – njegovo ukidanje te međusobni odnos ZAVNOS-a i muslimanskog stanovništva sandžačkog kraja,⁵¹ dok je temeljno pitanje vezano uz kontekst njegova formiranja, ostalo posve zaobiđeno.

Način na koji je ZAVNOS osnovan je višestruko značajan jer se njegovo djelovanje bez toga ne može pravilno i potpuno razumjeti. Iz dostupnih zapisa NOP-a i KPJ, kao prvo jasno je da ZAVNOS, kao niti druga njemu slična područna vijeća, ne bi mogao biti formiran da odluku u tom smjeru nije dalo vodstvo NOP-a odnosno najuži vrh KPJ na čelu s Titom. Kao drugo, ZAVNOS je na području svoga djelovanja surađivao s različitim tijelima NOVJ ali je zapovijedi (“direktive”) primao od vodstva Drugog korpusa NOVJ, što je, usprkos formalnoj odvojenosti civilnih i vojnih tijela NOP-a, osim iz prethodno navedenih dokumenata vidljivo i iz Titove zapovijedi Drugom korpusu od 27. listopada 1943. U trećoj točki te zapovijedi, koja se može smatrati svojevrsnim “osnivačkim aktom” ZAVNOS-a, navedeno je sljedeće: “Antifašističko vijeće izaberite za Crnu Goru i Boku. Za Sandžak treba izabrati posebno.”⁵²

Citirani dio spomenute zapovijedi važan je, prije svega, jer izravno pokazuje da je osnivanje ZAVNOS-a bila neposredna Titova odluka, ali i zato što se iz njega može zaključiti, ukoliko ga se usporedi s ostalim prethodno navedenim dokumentima, da je rad ZAVNOS-a uglavnom reguliralo vodstvo Drugog korpusa NOVJ, čiji su članovi ZAVNOS po svemu sudeći i osnovali.

50 Z. Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka*, 202-204.

51 I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 106; J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 19, 348, bilj. 484.

52 J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 17, 141.

Osim navedenoga citata, drugi dokument koji posredno upućuje na to da je Drugi korpus NOVJ posve nadzirao rad ZAVNOS-a jest Titova zapovijed tom istom vojnom tijelu, nastalom pet dana kasnije, odnosno 1. studenoga 1943. Iz sadržaja te zapovijedi vidljivo je kako je ona nastala kao odgovor na prethodni upit vodstva korpusa. Naime, u prvoj rečenici kratke ali jezgrovite zapovijedi Tito je napisao kako “potvrđuje sastav Glavnog štaba za Sandžak”,⁵³ što znači da prihvaća prijedlog Drugog korpusa oko imenovanja te ustanove kao i osobe koji su tu ustanovu trebale voditi. Citirani dio Titove spomenute zapovijedi dokazuje da je Tito vodstvo Drugog korpusa zadužio za izgradnju vlasti NOP-a u Sandžaku i da je formiranje ZAVNOS-a bilo sastavni dio toga procesa. Pri tome je ZAVNOS bio nositelj civilne vlasti u Sandžaku, a Glavni štab za Sandžak nositelj vojne vlasti. Nakon ukidanja Glavnog štaba za Sandžak početkom travnja 1944, ZAVNOS je preuzeo i njegovu ulogu,⁵⁴ što znači da je od tada bio jedino pomoćno tijelo Drugog korpusa NOVJ na području Sandžaka.

Drugi korpus NOVJ osnovan je 9. rujna 1943. na način da je dotadašnja Druga proleterska divizija NOVJ preimenovana u korpus.⁵⁵ Četiri dana prije navedenoga preimenovanja te divizije, odnosno 5. rujna 1943, njezino je vodstvo osnovalo 3. sandžačku brigadu. U odluci o osnivanju te brigade Josip Broz Tito je naveo da “Sandžačku brig. treba ponovo formirati i uključiti je u sastav II divizije”.⁵⁶ Radi razumijevanja ove zapovijedi, odnosno formulacije “ponovno formirati” nužno je navesti kako je izvorna 3. sandžačka brigada “razbijena” u “V neprijateljskoj ofanzivi”,⁵⁷ odnosno tijekom Operacije Schwarz vođene na području istočne Hercegovine i Sandžaka od sredine svibnja do sredine lipnja 1943.⁵⁸

Uzevši u obzir ovu činjenicu, može se zaključiti kako je ZAVNOS bio tek jedno od tijela NOP-a koje je sukladno zapovijedima Josipa Broza Tita formirala Druga proleterska divizija NOVJ, odnosno od 9. rujna 1943. Drugi korpus NOVJ, na području Sandžaka. Iz zapovijedi o preimenovanju Druge proleterske divizije NOVJ u Drugi korpus NOVJ vidljivo je kako su se u stožeru te postrojbe nalazila trojica istaknutih crnogorskih komunista: Peko Dapčević kao zapovjednik (komandant), Mitar Bakić kao politički komesar i Rudolf Primorac kao načelnik stožera (štaba).⁵⁹

Navedene osobe bile su od presudne važnosti ne samo za osnutak ZAVNOS-a, nego i za razdoblje njegova kasnijeg djelovanja tijekom 1944, što proizlazi, osim iz prethodno navedene Titove zapovijedi Drugom korpusu NOVJ od 27. listopada 1943, osobito iz zapovijedi organizacijskog tajnika (sekretara) CK KPJ Aleksandra Rankovića upućene

53 Isto, tom 17, 168; ZNOR, II/11, 14-15: Vrhovni štab Drugom korpusu 1. 11. 1943.

54 Ova uloga ZAVNOS-a detaljno je opisana na prethodnim stranicama ovoga rada kao treća zadaća ZAVNOS-a u razdoblju 1944.

55 ZNOR, II/10, Beograd 1962, 280; J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 16, Beograd 1984, 190: Tito Drugoj proleterskoj diviziji 9. 9. 1943.

56 ZNOR, II/10, 264: Vrhovni štab Drugoj proleterskoj diviziji 5. 9. 1943.

57 ZNOR, IX/5, 304: Politički odjel 3. i 4. brigade CK-u KPJ 4. 2. 1944.

58 J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 19, 330, bilj. 336.

59 ZNOR, II/10, Beograd 1962, 280; J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 16, Beograd 1984, 190.

22. prosinca 1943. "štabu II korpusa za Mitra i Blaža",⁶⁰ što znači da se odnosila na političkog komesara Drugog korpusa Mitra Bakića i tajnika Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru i Boku Blaža Jovanovića.

U zapovijedi su navedena dva podatka iznimno važna za razumijevanja načina na koji se ustrojavao sustav vlasti NOP-a u Sandžaku. Prvo, u zapovijedi je navedeno kako je član Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru i Boku Veljko Mićunović u svojstvu voditelja partijskih kurseva 3. crnogorske divizije trebao među polaznike tih kurseva uključiti i "Sandžaklije",⁶¹ što se gotovo sigurno odnosilo na članove Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak. Iz dostupnih je izvora vidljivo da je tajnik (sekretar) sandžačkog komiteta ujedno bio i zamjenik političkog komesara 3. sandžačke brigade. Prvi na toj dužnosti bio je Rifat Burdžević Tršo koji je poginuo početkom listopada 1942. u blizini Varcar-Vakufa (Mrkonjić Grada) u Bosni.⁶² Burdževića je naslijedio Jezdimir Lović, koji je stradao u kolovozu 1943. od svojih suboraca, pripadnika 3. sandžačke brigade.⁶³ Nakon toga na njegovo je mjesto postavljen Voja Leković. Za razliku od svojih prethodnika, Leković je uspio preživjeti rat te je u socijalističkoj Jugoslaviji obnašao važne dužnosti,⁶⁴ a s obzirom na prethodno navedene datume upravo je on bio čelna osoba Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak u vrijeme ZAVNOS-ova osnutka. Navedeni podatak je važan kao neposredna potvrda da je Oblasni komitet KPJ za Sandžak bio izravno podređen Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru i Boku.

Drugo, u zapovijedi su poimence spomenuta imena pripadnika Političkog odjela 3. sandžačke brigade koji su trebali "raditi" i u 4. sandžačkoj brigadi,⁶⁵ što nedvojbeno znači da 4. sandžačka brigada nije imala vlastiti Politički odjel. Osim iz navedenoga dokumenta, činjenica da su obje sandžačke brigade imale zajednički Politički odjel vidljiva je iz izvješća voditelja toga odjela Radovana Radovića od 4. veljače 1944.⁶⁶ Podatak o tome da je Politički odjel 3. sandžačke brigade bio nadležan i za 4. sandžačku brigadu važan je kao jasan pokazatelj malobrojnosti članova KPJ s kojima su raspolagale te brigade, a time i slabosti njihove partijske organizacije. Vezano uz Politički odjel u tim brigadama, vrijedi navesti da je voditelj toga odjela Radovan Radović prije preuzimanja te dužnosti bio zamjenik političkog komesara 4. proleterske crnogorske brigade⁶⁷ te je na tu dužnost ponovno vraćen do početka lipnja 1944.⁶⁸

60 ZNOR, II/11, 281.

61 Isto, 282.

62 ZNOR, II/3, Beograd 1955, 153, bilj. 2.

63 ZNOR, IX/5, 308: 3. brigada CK-u KPJ 4. 2. 1944; J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 19, 347, bilj. 481.

64 „Voja Leković“, *Jugoslavenski savremenici – Ko je ko u Jugoslaviji*, 555; Bogdan Gledović, „Voja Leković“, *Vojna enciklopedija*, 5, 1973, 37-38.

65 ZNOR, II/11, 282.

66 ZNOR, IX/5, 304: Politički odjel 3. i 4. brigade CK-u KPJ 4. 2. 1944. Nakon formiranja 37. sandžačke divizije, Politički odjel dviju sandžačkih brigada postao je Politički odjel te divizije. ZNOR, IX/6, 28: Politički odjel 37. divizije CK-u KPJ 4. 5. 1944.

67 ZNOR, IX/4, Beograd 1966, 577: Zamjenik političkoga komesara 4. brigade CK-u KPJ 1. 12. 1943.

68 ZNOR, IX/6, 237: Zamjenik političkoga komesara 4. brigade CK-u KPJ 1. 6. 1944.

Poput Radovića, i drugi crnogorski dužnosnici preuzeli su vodeće položaje u sandžačkim postrojbama NOVJ prilikom njihova formiranja. Primjerice, od tri vodeće osobe u 37. sandžačkoj divizije u trenutku njezina nastanka, dvojica su bili dužnosnici Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku. Bili su to pomoćnik političkog komesara toga stožera Milo Jovičević, koji je imenovan političkim komesarom 37. sandžačke divizije, i operativni časnik (oficir) toga stožera Rade Knežević koji je imenovan načelnikom stožera te divizije.⁶⁹

Uzevši u obzir navedene podatke, očito je kako su na području na kojem je djelovao ZAVNOS vlast i na vojnoj i na političkoj (partijskoj) razini imali crnogorski dužnosnici. Ta okolnost iznimno je važna jer objašnjava zašto je početkom 1944. ZAVNOCGiB očekivao da će čitav Sandžak biti dijelom crnogorske republike nakon rata te je u skladu s takvim očekivanjem objavio letak u kojem je to najavio. Sadržaj navedenog letka stavljen u kontekst okolnosti da je u vrijeme postojanja ZAVNOS-a sandžačko područje bilo pod punim nadzorom crnogorskih komunista važan je jer nedvojbeno pokazuje da je upravo Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru bio ono partijsko tijelo koje je najviše izgubilo raspuštanjem ZAVNOS-a i posljedičnom podjelom Sandžaka između Srbije i Crne Gore. Kao što je prethodno navedeno, raspuštanjem ZAVNOS-a u sastav Crne Gore ušao je tek manji dio Sandžaka (područje Bijeloga Polja i Pljevlja), dok je njegov veći dio prepušten Srbiji.

Iako su tom odlukom muslimani sa sandžačkog područja podijeljeni između dvije republike, što se moglo smatrati oblikom njihova političkog kažnjavanja,⁷⁰ pri sagledavanju te činjenice treba imati u vidu okolnost da oni tada nisu imali status nacije, odnosno nisu bili Muslimani (s velikim slovom “m”).⁷¹ To je okolnost koju se ne smije zanemariti jer ona značajno dovodi u pitanje utemeljenost tvrdnje prema kojoj je podjela Sandžaka između Srbije i Crne Gore bila protivna tadašnjim muslimanskim interesima. Uostalom, argument u prilog tomu kako tadašnji muslimanski uglednici u okviru NOP-a raspuštanje ZAVNOS-a i podjelu Sandžaka nisu smatrali štetnim za svoje interese jest činjenica da su tu odluku potpisala i dvojica dužnosnika Izvršnog odbora ZAVNOS-a muslimanskog porijekla, Murat Šećeragić i Edib Hasanagić, od kojih je Šećeragićev potpis imao posebnu važnost.⁷² Za razmatranje konteksta Šećeragićeva potpisa važno je naglasiti kako on nije bio predratni član KPJ, nego predratni ugledni šerijatski sudac, koji je 1947. imenovan zamjenikom Reis-ul-uleme, odnosno vrhovnoga muslimanskog vjerskog poglavara u državi, članom Predsjedništva Skupštine

69 Jedini “sandžački kadar” u vodstvu 37. sandžačke divizije u tom trenutku bio je njezin zapovjednik Žarko Vidović, dotadašnji zapovjednik 3. sandžačke brigade. ZNOR, III/7, 193: Zapovijed Drugog korpusa od 29. 2. 1944.

70 I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 105.

71 Z. Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka*, 74. Politički predstavnici muslimana koji su djelovali unutar NOP-a izjašnjavali su se kao Hrvati, Jugoslaveni ili najčešće kao Srbi. *Ko je ko u Jugoslaviji: Biografski podaci o jugoslovenskim savremeniciima*, Beograd 1957.

72 B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija*, 620-621.

Narodne Republike Srbije, kao i članom Vjerske komisije u toj republici.⁷³ Iako se njegov čin teoretski može tumačiti iznuđenim, pri prosudbi njegova čina važno je ponovno navesti kako je odluku koju je on potpisao, Vukosavljević odbio potpisati, ali mu unatoč tomu politička karijera nije završila.⁷⁴ To pokazuje da se Šećeragićev potpis na toj odluci ne može tumačiti pukom prisilom, odnosno primarno protumuslimanskim motiviranim činom. U skladu sa svim prethodno navedenim podacima, logičnim se čini zaključiti kako je odluka o raspuštanju ZAVNOS-a u manjoj mjeri bila vezana uz položaj muslimanskog stanovništva toga kraja te je ona primarno bila uvjetovana interesima dvaju partijskih tijela koja su se borila za utjecaj nad tim područjem: Pokrajinskim komitetom KPJ za Crnu Goru i Boku i Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju. U toj bitki, po svemu sudeći, prevagu je odnio Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju.

Zaključak

Rast utjecaja Narodnooslobodilačkog pokreta tijekom 1943. doveo je do osnutka čitavog niza područnih vijeća koja su osnivana na područjima kojima je vodstvo NOP-a namijenilo određenu vrstu političke autonomije nakon rata. Jedno od tih vijeća bilo je i Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Sandžaka (ZAVNOS). To je vijeće osnovano 20. studenoga 1943. u Pljevljima, a raspušteno je 29. ožujka 1945. u Novom Pazaru. Bilo je to jedino područno vijeće NOP-a koje je raspušteno nakon rata.

Na istoj sjednici na kojoj je donesena odluka o raspuštanju okupljeno vodstvo ZAVNOS-a donijelo je odluku o podjeli Sandžaka između Srbije i Crne Gore, pri čemu su Bijelo Polje i Pljevlja trebali ući u sastav Crne Gore a preostalo područje Sandžaka u sastav Srbije. Važnost te odluke bila je u činjenici da ju nije potpisao predsjednik Izvršnoga odbora ZAVNOS-a Sreten Vukosavljević.

Nakon raspuštanja režimska je historiografija uglavnom prešućivala postojanje ZAVNOS-a te je u zbornicima dokumenata koje je tiskala vlast socijalističke Jugoslavije objavljeno tek nekoliko dokumenata u kojima se spominje ZAVNOS. Međutim, iz tih dokumenata kao i iz ostalih zapisa, vidljivo je da je ZAVNOS postojao i da je bio posebno aktivan tijekom 1944. Tada su njegove zadaće bile organizacija pravosudnih tijela, mobilizacija stanovništva u postrojbe NOVJ i ustroj novih brigada NOVJ, opskrba hranom pripadnika postrojbi NOVJ i ustroj civilnog saniteta. Također, ZAVNOS je tiskao i svoje glasilo pod nazivom "Glas Sandžaka", koji je dijeljen pripadnicima NOVJ koji su se nalazili na području na kojem je djelovao ZAVNOS uključujući i pripadnike

73 J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 21, 404.

74 Vukosavljević je nakon rata bio član Prezidijuma jugoslavenske Narodne skupštine i Narodne skupštine Srbije, redovni profesor Pravnog fakulteta u Beogradu i upravnik Instituta za proučavanje sela pri Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, što implicira da je vlastima bio u općim crtama prihvatljiv. Isto, 404.

onih postrojbi kojima Sandžak nije bio matično područje. Te činjenice ukazuju na to da je vlast ZAVNOS-a na tom području bila stvarna a ne tek deklarativna.

Iz dostupnih izvora vidljivo je kako je ZAVNOS formiran kao izravna posljedica odluke vrha Komunističke partije Jugoslavije, odnosno Josipa Broza Tita osobno, koji je zadaću njezina formiranja povjerio Drugom korpusu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Usporedno s formiranjem ZAVNOS-a, Drugi korpus je formirao i Glavni štab za Sandžak nakon što se s time složio Tito. Zbog slabosti organizacije KPJ u Sandžaku tijekom postojanja ZAVNOS-a presudan utjecaj na područje njegova djelovanja imali su crnogorski politički i vojni dužnosnici NOP-a. Raspuštanje ZAVNOS-a i opisana podjela Sandžaka između Srbije i Crne Gore kao njegova neposredna posljedica zato je znatno ograničila utjecaj Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru i Boku te se može smatrati da je bila suprotna njegovim interesima.

SUMMARY

State Anti-Fascist Council for the National Liberation of Sandžak – main characteristics

One of the regional councils of the National Liberation Movement (NOP) led by the Communist Party of Yugoslavia was the State Anti-Fascist Council for the National Liberation of Sandžak (ZAVNOS). This council was established in November 1943 in Pljevlja, at a time when the town was under the control of the National Liberation Army of Yugoslavia (NOVJ). ZAVNOS was abolished at the end of March 1945, in conditions when the victory of the NOP was quite obvious. Afterward, its existence was largely ignored by the regime historiography, which was reflected in the few available sources about its activities. However, the available sources show the decision on its establishment, the NOP authorities involved in its formation, the names of its leaders headed by its Executive Board Chairman Sreten Vukosavljević, and the fact that its tasks were to supply food to members of the NOVJ and organization of civil medical personnel. Also, ZAVNOS printed its newsletter called "Glas Sandžaka". These facts indicate that the ZAVNOS government in that area was real and not just declarative.

At the head of ZAVNOS was the Executive Board, which had a president and two vice presidents. According to the available sources the president of ZAVNOS's Executive Board was Sreten Vukosavljević, while the two vice presidents were Murat Šećeragić and Dušan Ivočić. To understand the circumstances in which ZAVNOS was dissolved, it is important to point out that Vukosavljević refused to sign the decision to dissolve ZAVNOS, while two of his deputies did sign. Except for the termination of ZAVNOS's work, this decision was significant because unlike enjoying autonomy within Yugoslavia, Sandžak was now between Serbia and Montenegro, in such a way that most of the Sandžak area became part of Serbia, while only Bijelo Polje and Pljevlja became part of Montenegro.

According to the available sources it is evident that ZAVNOS was formed as a direct consequence of the decision of the top of the Communist Party of Yugoslavia

(KPJ), i.e. Josip Broz Tito personally, who entrusted the task of its formation to the Second Corps of the National Liberation Army of Yugoslavia (NOVJ). In parallel with the formation of ZAVNOS, the Second Corps also formed the Main Headquarter for Sandžak, which was the leading military authority of the NOP in the Sandžak area in the same way that ZAVNOS was the supreme civilian authority. The leaders of the Second Corps were prominent Montenegrin communists Peko Dapčević, Mitar Bakić and Rudolf Primorac. In addition to ZAVNOS and the Main Headquarter for Sandžak, the third – and probably most important – institution of the NOP in the Sandžak area was the KPJ Regional Committee for Sandžak, which operated within the KPJ Provincial Committee for Montenegro and Boka. Taking into account the above stated data, it can be concluded that the dissolution of ZAVNOS and the division of Sandžak between Serbia and Montenegro as its immediate consequence significantly limited the influence of the Montenegrin communists.

Keywords: Communist Party of Yugoslavia, National Liberation Movement, State Anti-Fascist Council for the National Liberation of Sandzak, Second Corps of the National Liberation Army of Yugoslavia, Provincial Committee of the Communist Party of Yugoslavia for Montenegro, Sandžak and Boka, Serbia, Montenegro.